
В. ЄРМОЛАЄВ,

директор Інституту підвищення кваліфікації юридичних кадрів Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого», доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України

УДК 340.15 (477)

Про деякі спірні питання історії державотворення на Гетьманщині часів Б. Хмельницького

Стаття присвячена висвітленню спірних питань щодо витоків, досвіду утворення Козацької республіки в ході Національно-визвольної війни 1648–1654 рр., способів формування вищих органів державної влади, їх взаємовідносин та ступеня участі народу в їх формуванні, системи методів і способів здійснення державної влади на визволеній території.

Ключові слова: Козацька республіка, Гетьманщина, Б. Хмельницький, вищі органи державної влади, Генеральна козацька рада, політична автономія, незалежна козацька держава, політична система, форма правління, державно-правовий режим, монархізм, авторитаризм.

В історії вітчизняного державотворення особливе місце займає досвід демократичних перетворень у Козацькій державі, яка постала внаслідок Національної революції 1648 р. Незважаючи на те, що історіографічна традиція вивчення її історії налічує близько двох століть, витoki, досвід державотворення, способи формування вищих органів державної влади, їх взаємовідносини та ступінь участі народу в їх формуванні, система методів і способів здійснення державної влади залишають чимало

спірних питань у їх висвітленні. Спробуємо в межах цієї статті визначити деякі з них, запропонувати шляхи їх вирішення.

Останнім часом завдяки провідним історикам Інституту історії України НАН України вперше ґрунтовно досліджено історію Національно-визвольної революції 1648–1676 рр., політичну систему та інституціональну модель Української козацької держави, механізм і апарат управління, полково-сотенний устрій тощо [див.: 1; 2; 3; 4; 5].

Форми державного правління, політичного режиму на Гетьманщині тією чи іншою мірою торкалися й інші сучасні вітчизняні історики, висновки яких теж збагатили історію вітчизняного державотворення. Завдяки їм, у науковий обіг було введено значний масив нових джерел, подолано недоліки радянської інтерпретації Української національно-визвольної революції й державотворення на Гетьманщині, відбулося значне прирощення наукових знань з її історії.

Проте, визнаючи безперечні досягнення, у істориків і теоретиків держави і права викликає закономірне занепокоєння наявність у змістовних історичних працях подекуди спрощеного, а то й модернізованого уявлення про політичну систему Гетьманщини, особливостей і еволюції її політичного режиму, демократичних інститутів і традицій.

Так, В. А. Смолій і В. С. Степанков правомірно визначають, що національна політична система постала не з уламків польської і не на порожньому місці, а на основі традиції козацького самоврядування й політичної культури українського суспільства кінця XVI – першої половини XVII ст. [1, с. 20]. Однак слід зауважити, що традиції самоврядування, політична культура суспільства мали більш глибокі коріння, зазнали впливу політичного життя у Речі Посполитій. Саме їх враховували Б. Хмельницький і козацька еліта, особливо на першому етапі Національної революції, розробляючи «програму-мінімум» і «програму-максимум» розпочатого державотворення.

Народоправні традиції, любов до свободи у південно-східних слов'ян дивували ще візантійського історика Про-

копія Кесарійського, його грецького сучасника Маврикія Стратега [6, с. 297]. М. Грушевський писав, що анти збирались на віча, на яких вирішувалися всякі справи, що вимагали солідарної діяльності племені чи групи родів, як спільна війна, організація воєнних сил, вибір спільного вождя з-поміж племінної старшини [7, с. 371]. Роль віча як народоправного органу збереглась і в Київській Русі, а з розбудовою міських центрів, зміцненням автономії князівств, «удільно-вічової федерації» (за М. Костомаровим) державницька роль віч та боярських рад ще більше зросла. У Польщі у XII–XIII ст. теж існували віча, які у XIV ст. стали зватись спочатку «генеральними вічами», а потім вальними (загальними) сеймами, які скликались королем і на які почали з'їжджатися шляхта, представники міст і капітулів. З удільних віч виростили й земські сейми, які започаткували представництво на вальних сеймах, унормоване королівським привілеєм 1468 р. [8, с. 70, 71]. Це зумовило поділ сейму на дві палати – сенат і посольську палату. З віч виростили і загальнодержавний сейм у Великому князівстві Литовському, земські, а з 1565 р. і повітові сеймики, в яких брала участь литовська та руська шляхта. З утворенням Речі Посполитої центр ваги управління об'єднаною державою зосередився на сеймі, компетенція якого почала швидко зростати, а повноваження короля, обраного сеймом, – звужуватись, обмежуватись шляхетською демократією [див.: 9, с. 169, 170; 8, с. 106–124].

На Запорозькій Січі, а у реєстрових козаків – з кінця XVI – початку XVII ст. вищим органом козацького самовряду-

вання стає загальна військова рада. Та слід зазначити, що в обороні своїх прав і всього українського народу реєстровці намагалися використати й парламентські механізми Речі Посполитої. Так, під час безкоролів'я 1632 р. вони виступили з вимогою допустити їх до участі у виборах короля, в своїх петиціях, посланих на елекційний сейм, на перше місце висували вимоги, щоб «народ наш руський користувався належними йому правами і привілеями», а православне духовенство ніколи не зазнавало обмежень у відправленні своїх служб і не зазнавало утисків від уніатів [10, с. 338, 339]. Головними борцями за права українського народу, на думку М. Грушевського, виступали й українські послы в сеймі – представники шляхти волинської, брацлавської, київської та інших земель [11, с. 117]. Але неодноразові спроби козацьких послів домогтись «охорони населення від польських панів» наштовхувались на «глуху стіну» у Варшаві [12, с. 200, 201].

Слід погодитися з провідними дослідниками історії Української національної революції, і документи Б. Хмельницького це підтверджують: навесні 1648 р. гетьман та його соратники ще не висували програму боротьби за державну незалежність [2, с. 240]. Брацлавський воєвода і єдиний православний сенатор у польському сеймі А. Кисіль у листі до гнєзненського архієпископа 31 травня 1648 р. писав, що козаки, захопивши Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства, хочуть розширити свої межі на Волинь, Поділля і Галичину, тобто Руське воєводство, а Б. Хмельницький «всюди розсилає по містах таємно свої листи, де тільки стає

русі», козаки, повставши, хочуть установити «нове князівство, столицею якого має бути Київ» [13, с. 192–197]. Шляхетська пародія на гетьманський універсал від 10 квітня 1653 р. називає гетьмана «великий князь руський», який може призвести до розпаду Речі Посполитої [13, с. 256]. Ця ідея, мабуть, народилася в колах козацької старшини, але в офіційних актах Б. Хмельницького вона не фіксується – ні у Зборівському, ні в Білоцерківських трактатах, ні в переговорних листах із чужоземними володарями. Очевидно, від самого початку Визвольної війни така ідея розглядалася в рамках автономії в Речі Посполитій із правовим статусом як у Великого князівства Литовського в ній – з владою обраного князя, широким представництвом і привілеями шляхти.

Кордонами «князівства Руського» гетьману бачились всі землі, якими володіли колись «благочестиві князі київські» [14, с. 154]. Ця ж вимога формулювалась ним і в «Наказі послам від Війська Запорозького» до польського короля. В ньому йдеться про відновлення козацьких прав і свобод, збільшення реєстру з 6 до 12 тис., повернення православним захоплених уніатами церков, вигнання «аж по Віслу» урядовців – поляків, поставлених тим же королем [14, с. 183, 184]. Загальна козацька рада 10–12 червня 1648 р. прийняла пропозицію А. Кисіля вступити у переговори з королем. Отже, колективна козацька воля пов'язувалася із сподіваннями національно-територіальної автономії для України у складі Речі Посполитої, поширення на козацтво прав і свобод польської шляхти. Такий правовий статус Козацької держави наблизили пере-

моги козацьких військ. Б. Хмельницький ще підписує документи як «старший війська його королівської милості Запорозького».

У пунктах козацьких вимог від 24 лютого 1649 р. гетьман пропонував, щоб київський воєвода був українцем, який «додержується грецького закону», щоб «ми, Русь, мали щонайменше трьох сенаторів», які б «захищали нашу віру і права руського народу» [15, с. 51, 52]. У вимогах до польського короля Яна Казимира на початку серпня 1649 р. йдеться про необхідність «видавати Русі привілеї, декрети, мандати без будь-якої затримки і зволікання, понад права, якими користується коронна шляхта», що «всі сеймові ухвали, що урізують права і вольності Війська Запорозького як несправедливо видані, також повинні бути скасовані конституцією» [15, с. 54–56]. Таким чином, автономна козацька Україна мала бути захищеною й інституціонально в державному механізмі Речі Посполитої, представлена в її вищому законодавчому органі – сеймі.

Деякі історики вважають, що ідеї незалежної Гетьманщини або Великого князівства Руського лише визрівали серед козацької еліти [див.: 16, с. 77; 17, с. 211]. Насправді гетьманський уряд Козацької держави, козаки і посполиті на місцях мало зважали на дозволи Варшави щодо розбудови власної державності, поширення на всю звільнену територію її власної державної організації, козацького звичаєвого права та територіально-адміністративного устрою. Починаючи з 1648 р. відбувається процес становлення національної політичної системи – складається дер-

жавний апарат, очолюваний гетьманом, Верховним органом влади, відповідно до козацького звичаєвого права, стає загальна (Генеральна) військова козацька рада. Ще в червні 1648 р. вона прийняла «Статті про устрій Війська Запорозького», які юридично закріплювали повноваження гетьмана на основі козацьких правних звичаїв, у тому числі його обрання та компетенцію. Повноваження публічної влади в новоутвореній Українській державі перейшли до органів управління козацтвом. Система органів її публічної влади розбудовувалась під керівництвом Б. Хмельницького як цілісна, ієрархічна, з досить чіткою структурою і функціями. Ця система мала три рівні: генеральний, полковий і сотенний. Перший складали вищі органи державної влади та управління: вищі колегіальні органи – Генеральна рада, Старшинська рада, гетьман як глава держави і генеральний (гетьманський) уряд. Другий – полкові козацькі ради, полковники, полкові уряди. Третій – сотенні козацькі ради, сотники, сотенні уряди. На місцях створюються полкові і сотенні органи влади, перебираються органи міського самоврядування, що продовжували функціонувати на основі Магдебурзького права. Відповідно мало вибудовуватися й розгалужена судова система державних судів: сотенних, полкових судів (колегій) і генеральний суд; станових та спеціальних судів. Таким чином, джерела засвідчують наявність двох головних засад національної державницької ідеї Б. Хмельницького: як програми-мінімум – виборення козацького автономізму в складі Речі Посполитої, як програми-максимум – створення незалеж-

ної козацької держави. Ідея автономізму володіла умами частини козацької еліти і шляхти, хто прагнув зрівнятися у правах із польською шляхтою, домогтися рівного з нею представництва у сеймі. Та основна маса козацтва і поспільства, хто найбільше страждав від польських магнатів і шляхти, не поділяли такої ідеї. Тому від самого початку Національної революції річесполитська політична система зазнає руйнації, натомість надзвичайно інтенсивно відбувається формування української на основі традицій козацького самоврядування.

Провідні дослідники Інституту історії України НАН України відзначають, що у становленні й еволюції форми державного правління за Б.Хмельницького відбувалися складні процеси. Від початку Національної революції козацьке самоврядування формувалося на основі республіканських засад, «колективна воля» Війська Запорозького завжди реалізовувалася через загальну (Генеральну) військову раду, ухвали яких були обов'язковими до виконання гетьманом, старшинами, козаками. Та вже «з 1650 р. гетьман виношує намір заснування власної династії, роблячи ставку на підтримку створюваного ним серед старшини клану». Після виборення козацькою Україною у червні 1652 р. незалежності «пришвидшується формування підвалин монархічної форми правління», «тим самим було покладено початок переростанню республіканської форми державного правління у монархічну» [див.: 1, с. 44, 46, 47; 18, с. 78–92]. Лише смерть Хмельницького та державний переворот І. Виговського у жовтні 1657 р. «зруйнували крихку будівлю української монархії», що не

мала «міцної політико-культурної орієнтації на неї у середовищі старшини», і розпочався процес відновлення республіканської форми правління [див.: 19, с. 334; 1, с. 48]. Так не відбулась «українська монархія», утвердження у Козацькій державі «клану Хмельницького».

Не менш складним питанням є з'ясування сутності політичного режиму Гетьманщини, оскільки за часів Б. Хмельницького він знаходився у процесі становлення і постійно переживав трансформацію. Цей режим за часів великого гетьмана, вважають історики, «швидко еволюціонував від режиму партисипітарної демократії у бік авторитаризму, що утверджувався у формі цезаризму, за якого при формальному збереженні республіканського устрою керівництво всіма провідними владними інституціями зосереджувалося в руках однієї особи...» [див.: 4, с. 13; 1, с. 28]. Такий авторитарний режим, як вважають дослідники, був притаманний і другій половині XVII ст. гетьманування Петра Дорошенка, Демка Ігнатовича, Івана Самойловича та Івана Мазепи.

Повернемося до форми правління Гетьманату часів Б. Хмельницького. По-перше, не можна переносити на політичні реалії середини XVII ст. наші нинішні уявлення про монархію і республіку, протиставляти їх. Річ Посполита (від лат. – *res publica*) – шляхетська республіка із станово-представницькою монархією, автономія, в якій у формі Руського князівства чи Козацької республіки розглядалася на початку Національно-визвольної війни Б. Хмельницьким і козацькою старшиною як можлива альтернатива її незалежності.

У Польщі сейм обирав короля і на середину XVII ст. його влада була вкрай обмеженою шляхетською демократією [див.: 9, с. 169, 170; 8, с. 106–124]. Як уже говорилося, Б. Хмельницький прагнув і намагався використати сейм Речі Посполитої та його складові – сенат і короля, їх повноваження на користь України, її представництва в сеймі, поширення на козацтво прав і свобод польської шляхти. Проте польські магнати і шляхта не хотіли визнавати новопосталої Козацької держави, навіть за її автономним статусом. Тому посли гетьмана, які неодноразово прибували на сейм до Варшави фактично до 1654 р., не мали успіху. Отже, протиставлення республіканської і монархічної форм правління, засади якої начеби закладались на Гетьманщині за гетьманату Б. Хмельницького, вважаємо некоректним, позбавленим конкретно-історичного підходу.

По-друге, на думку істориків, вже з початку 1649 р. «припиняється функціонування загальної військової ради, що замінюється старшинською...»: гетьман використовує титул, що засвідчував божественне походження його влади: «Богдан Хмельницький, Божию милостью гетман с Войском Запорозким», волі якого тепер мала підлягати «колективна воля» козацької спільноти. Але ж така титулатура, що засвідчувала божественне походження влади, була звичною для Середніх віків і початку Нових часів у листуванні правителів європейських держав і акцентувала на легітимності влади *господаря*, її суверенності. Так, вождь англійської революції О. Кромвель у листі до Б. Хмельницького теж титулує його «Божьей

милостью генералиссимус и стародавней греческой религии и церкви, востелин всех запорожских казаков...» [20, с. 212].

У середньовічній Європі суверенітет держави ототожнювався не з народом, а з особою законного (загальновизнаного) правителя, що й врахував гетьман у цитованому істориками листі до російського Хотинського воєводи С. Волховського, для якого, зрозуміло, така титулатура була звичайною [21, с. 64].

По-третє, документи Б. Хмельницького справді підтверджують зменшення ролі генеральних рад на Гетьманщині у функціонуванні політичної системи, порушенні принципу виборності генеральних старшин і полковників, які почали призначатись гетьманом (у документах гетьмана маємо лише відомості про призначення бужинського сотника Л. Сухині ніжинським полковником, І. Нечая – полковником у Білу Русь) [21, с. 179, 180, 470, 471]. Проте ці зміни, на нашу думку, були наслідком не лише суб'єктивного чинника – прагнення гетьмана до розширення своїх повноважень, «монархізму», «легітимації спадкової гетьманської влади». Такі висновки явно грішать схематизмом і спрощенням як еволюції політичної системи Гетьманщини, так і планів та дій гетьмана. Неупереджене вивчення історії інституту генеральних козацьких рад доводить, що вони, хоч і справді скликалися рідше, продовжували скликатись гетьманом до кінця його життя.

За нашими підрахунками, з лютого 1648 до квітня 1657 р. включно відбулось щонайменше 16–17 зібрань загальновійськових (генеральних) рад. За хронологією: 1648 р. близько 6–7; 1649 р. – 3;

1650 р. – 1; 1651 р. – 3; 1652 р. – 1; 1653 р. – 1; 1654 р. – 1; 1655 р. – 1; 1657 р. – 1 [22, с. 81–83]. Відомості в джерелах про генеральні ради є, безперечно, неповними. Протоколи їх зібрань, якщо вони були, адже їх обов'язковості козацьке звичаєве право не передбачало, в архівних джерелах відсутні.

Можна погодитися (із застереженнями) з істориками Гетьманщини, що «враховуючи малу ефективність від діяльності Загальних рад (не всіх! – *авт.*) та зважаючи на потребу в оперативному розв'язанні нагальних потреб, Б. Хмельницький поволі відмовляється від їх скликання, вирішуючи справи одноособово або переносячи їх розгляд на Старшинську раду» [23, с. 285, 286]. Але ж, по-перше, гетьман зовсім не відмовляється від їх скликання, зважаючи на виключні повноваження цього народоправного органу на обрання гетьмана, вирішення питання війни і миру, які потребували згоди, свідомої й активної підтримки козацтва, поспільства і міщанства. До того ж потреба в їх скликанні зумовлювалася й необхідністю зміцнення *самої* гетьманської *влади, зокрема, в умовах наростання* старшинської опозиції та прагнення піти на поступки Варшаві, що примусило Б. Хмельницького скликати Генеральну раду 26 травня 1651 р., яка підтримала його курс на продовження боротьби з Польщею [21, с. 219, 220]. Про розірвання відносин із Польською короною була прийнята ухвала й на Чигиринській Раді у травні 1652 р.

По-друге, гетьману доводилось зважувати й на недоліки організації і діяльності генеральних рад. Через свою велику чисельність, адже в їх роботі за звичаєвим правом мав право брати кожен

козак, а з початком повстання і Національної революції й різний соціальний склад їх було, в умовах майже безперервної війни, важко скликати й керувати їх роботою. До того ж рішення рад могли бути непередбачувані для гетьмана і генеральної старшини. Так, після укладання Зборівської угоди в грудні 1649 р. козаки звинуватили гетьмана в тому, що він без їхньої «ради з королем замирився». Маса козаків хвилювалася і 1651 р., вважала його винним у поразці під Берестечком. «Чорна» рада вимагала, щоб він пояснив свою поведінку [24, с. 11].

Таким чином, від самого початку Національної революції і державотворення на звільнених від польської адміністрації територіях України утверджувалась республіканська форма правління, заснована на тому, що повноваження гетьмана, гетьманського уряду і козацької старшини в полках і сотнях базувалися на мандаті козацтва. Монарх є не підлеглим будь-яким іншим суб'єктам влади. Гетьман же визнавав традиційну для «козацьких прав і вольностей» вільну гетьманську елекцію на загальних козацьких радах і не мав наміру порушувати її. У «Договірних статтях із російським царем Олексієм Михайловичем» (підп. І. 4. 6) та «Березневих статтях» 1654 р. (п. І) «Привілеї Війську Запорозькому» гетьман домігся, щоб були підтверджені всі права та вольності, що існували в Козацькій республіці, «по містах щоб урядники на те достойні обирались із наших людей», зі смертю гетьмана «щоб Запорозьке військо саме з-поміж себе гетьмана вибирало...» [13, с. 262, 263]. Ці демократичні засади найбільш відповідали республіканській формі державного правління.

Промовистий для політичної характеристики гетьмана факт: маючи намір вдатися до протекції російського царя, він звернувся з листом до запорозьких козаків, просячи поради. Запорожці з Січі одписали: «Як писатимете пакта, то... додивляйтесь самі, щоб не було у ньому нічого зайвого і шкідливого нашій вітчизні, некорисного і супротивного нашим предковичним правам та вольностям» [25, с. 132, 133–136]. Монарх чи авторитарний правитель таких порад не потребує.

Вже почувавши наближення смерті, гетьман у другій половині квітня 1657 р. скликав Генеральну раду за участю козацької старшини, полковників, сотників, виборних козаків. Виступаючи на Раді, гетьман говорив: «Бог не дав мені закінчити цієї війни так, як би хотілося: поперше, утвердити навіки незалежність і вольність вашу; по-друге, звільнити також Волинь, Покуття, Поділля й Полісся і так позбавити зброєю нашою ярма польського народ руський благочестивий...». Він просив: «Поки я живий, виберіть собі, на моїх очах, нового гетьмана вольними голосами». Запропонував козакам кандидатури А. Ждановича, переяславського полковника П. Тетерю, полтавського полковника М. Пушкаренка і генерального писаря І. Виговського. Проте ті самі відмовились від обрання, а козаки наполягали на кандидатурі 16-річного Юрія Хмельницького. Гетьман, щиро чи скоріше удавано, намагався заперечити: «син мій дитя молоде, а час небезпечний». Козаки заперечували: йому допоможуть мужі досвідчені і одноставно схвалили його обрання [26, с. 532, 533].

Отже, гетьман визнавав і скористався виключним елекційним правом Гене-

ральної ради. Мине менше року і І. Виговський, відправляючи послів на Варшавський сейм, що мав ратифікувати Гадяцьку угоду 1658 р., доручив їм домагатися, аби після його смерті один із братів Виговських «...без жодних виборів успадкував Велике Гетьманство і Київське воєводство», а інший «успадкував би пільне гетьманство» [27, с. 34]. У даному випадку коректніше говорити про «спадковий гетьманат» чи «спадкову монархічну владу». Домігшись легітимного обрання своїм наступником сина, Б. Хмельницький очевидно прагнув уникнути після своєї смерті гострої боротьби серед старшини за гетьманську булаву, запобігти розпаду громадянської війни. Ці сподівання не справилися, а наступні події громадянської війни 1658–1663 рр. лише підтвердили далекоглядність Б. Хмельницького.

Тому вважаємо спрощеним висновок про «монархічні устремління Хмельницького». Зрозуміло, не можна заперечувати моноцентричність політичної влади на Гетьманщині, коли центром ухвалення рішень виступали гетьманський уряд і центральні органи управління. Нема підстав заперечувати й концентрацію влади в руках гетьмана. Однак, на наше переконання, не можна зводити процес еволюції влади виборного й підлеглого «колективній волі» Війська Запорозького гетьмана до його прагнення перетворити республіканську форму правління в монархічну, наміру «заснування власної династії» без врахування історичних реалій цього процесу. А вони були занадто складні для реалізації демократичних процедур у повному обсязі й вимагали не лише демократичних, а й авторитарних методів управління.

Переростання республіканської форми державного правління у монархічну було, на нашу думку, неможливе з тих же об'єктивних причин. По-перше, до середини 1653 р. Б. Хмельницький був вимушений визнавати верховенство влади польського короля [21, с. 295]¹, а з 1654 р. – московського царя. По-друге, незважаючи на тенденцію обмеження ролі Генеральних рад і зростання ролі Старшинської ради, гетьманських повноважень, документи Б. Хмельницького свідчать: він діяв від імені Війська Запорозького, цінував «колективну волю» козацтва, реалізовану через Загальну військову раду, принаймні щодо гетьманської елекції, потвердження міжнародних угод, визнавав *вищу юридичну силу їх рішень*. У своїх листах він не раз апелює до авторитету загальних, «радних» рішень: «я послав за всіма полковниками, щоб порадитися», «порадившись з товариством, ми вирішили», «ми, порадившись, повідомляємо вам», пише про «звичай табірної наради» [див.: 21, с. 119, 220; 14 с. 475, 476]. «Коли за згодою всієї старшини ухвалиться яке рішення, – пояснював Б. Хмельницький у листі до великого коронного гетьмана у березні 1656 р., – то його порушити нам приватним чином не можна», адже «у цих краях, якщо що-небудь робиться без спільних і малих рад, то воно звичайно не буває сталим, бо такий (порядок) Військо обгрунтувало навіть звичаями» [2, с. 216]. Таке ставлення гетьмана до радних рішень суперечить основному принципу

¹ У листі до коронного польного гетьмана С. Потоцького у червні 1653 р. він просить сприяння вимогам Війська Запорозького перед королем, щоб ми могли залишитись, не розходячись по різних державах».

монархії – невіддільність будь-яким іншим суб'єктам влади. Промовистим є той факт, що гетьман і генеральна старшина нерідко вживали назву таких зібрань «сейми», прирівнюючи їх до сеймів Речі Посполитої, їх компетенції.

Складним є й питання з'ясування сутності державно-правового режиму за гетьманування Б. Хмельницького. Механізм функціонування політичної влади в козацькій Україні дає підстави охарактеризувати її державний режим як республікансько-демократичний, що поєднував у собі елементи як прямої, так і опосередкованої демократії, і базувався на полково-сотенному адміністративному устрої, на принципі поділу влади, мав розвинене місцеве самоврядування. Проте в умовах майже безперервної війни, складного геополітичного становища України цей режим об'єктивно не міг нормально функціонувати і удосконалюватись на демократичних засадах, додержуватись усіх демократичних процедур. Звідси – нормативно неврегульовані представництво на генеральних радах, терміни їх скликання, вибори генеральної старшини, розширення компетенції гетьмана, Старшинської ради, відсутність кодифікованого права та ін. Тож складні об'єктивні чинники, а не «монархічні устремління Б. Хмельницького» визначали передусім методи і способи здійснення ним державної влади.

Отже, коли йдеться про «авторитарний характер влади» великого гетьмана, слід, на нашу думку, зважати на такі обставини: 1) гетьману доводилось діяти як головнокомандувачу козацьких військ і главі держави в умовах майже безперервної війни, карколомних змін геополітичної ситуації, що ускладнювало державотворення й управління Ко-

зацькою державою, вимагало рішучих і невідкладних заходів і дій – військових, адміністративних, дипломатичних та ін.; 2) легітимність політичної влади в козацькій Україні ґрунтувалася на традиціях і звичаях Війська Запорозького, на вірі козаків і поспільства у надзвичайні якості, у винятковість «Богом даного» гетьмана», на його харизмі; 3) козацьке товариство пильнувало за дотриманням виборними органами звичаєвого права, колективної волі Війська Запорозького, яка надавала легітимності діям гетьмана і його уряду. У свою чергу, на цю колективну волю зважав і гетьман; 4) авторитарні методи управління часто-густо застосовуються в умовах перехідних періодів до демократичного чи тоталітарного режимів [28, с. 117]. В умовах майже безперервної війни централізація і концентрація влади гетьмана і гетьманського уряду були неминучі, як і використання авторитарних методів здійснення державної влади. Це підтверджує і досвід Англійської революції 1640–1649 рр., розвиток

якої призвів до проголошення Англії республікою, утвердження режиму О. Кромвеля як військового диктатора, наділеного законодавчою (разом із парламентом), вищою судовою і адміністративною владою. На відміну від Англії переростання республіканської форми правління у монархічну за гетьманування Б. Хмельницького, на нашу думку, не відбулось і демократичні засади Козацької держави, хай не в повному обсязі, завдяки йому продовжували діяти.

Таким чином, вивчення історії Української національної революції і державотворення доби Гетьманщини вимагає ретельного дослідження всіх об'єктивних і суб'єктивних чинників, які на них впливали, уникнення стереотипів і спрощень у їх відображенні. Тому є потреба подальшої розробки теоретичних проблем історії Козацької держави, без чого не подолати схематизму і модернізації у розумінні сутності Національної революції XVII ст., не збагнути складності й суперечливості її розвитку, наслідків державотворення.

Список використаної літератури

1. Смолій В. А. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 118 с.
2. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К., 2009. – 350 с.
3. Історія українського козацтва : нариси [у 2 т.] / за ред. В. Смолія. – К. : Вид. дім Києво-Могилян. акад., 2011. – Т. 2. – 302 с.
4. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / В. Горобець. – У., 2009. – 271 с.
5. Історія українського козацтва: нариси [у 2-х т.] / за ред В. Смолія. – К. : Вид. дім Києво-Могилянської академії, 2011. – Т. 1. – 800 с.
6. Прокопий из Кесарии. Война с готами / Прокопий из Кесарии. – М. : Ин-т истории АН СССР, 1959. – 516 с.
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси [в 11 т.] / М. С. Грушевський. – К., 1991. – Т. 1. – 648 с.
8. Дыбковская А. История Польши с древнейших времен до наших дней [пер. с пол.] / А. Дыбковская, М. Жарын, Я. Жарын. – Варшава, 1995. – 374 с.
9. Бардах Ю. История государства и права Польши [пер. с пол.] / Ю. Бардах, Б. Леснородский, М. Питерчак. – М., 1980. – 280 с.
10. Архив Юго-Западной России. – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1 : Акты о казаках (1500–1648). – 640 с.

11. Грушевский М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевский. – Киев, 1990. – 250 с.
12. История Малороссии Николая Маркевича. – М., 1842. – Т. 1. – 348 с.
13. Тисяча років української суспільно-політичної думки [в 9 т.] – К. : Дніпро, 2001. – Т. 3. – Кн. 1. – 344 с.
14. Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы [в 3 т.]. – М., 1953. – Т. 2 : 1648–1651 гг. – 412 с.
15. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. – К., 1998. – 417 с.
16. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII ст. / Т. Яковлева. – К., 1998. – 360 с.
17. Яковлева Т. Проблемы неоднородности украинского казачества и внутренние противоречия их идеалов. Войско Запорожское и Запорожье / Т. Яковлева // Украина и соседние государства в XVII веке : материалы междунар. конф. – СПб., 2004. – С. 203–214.
18. Дашкевич Я. Клан Хмельницького – легенда чи дійсність? / Я. Дашкевич // Україна в минулому. – К. ; Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 78 – 92.
19. Струкевич О. Політична еліта. Історія української культури [у 5 т.] / О. Струкевич. – К., 2003. – Т. 3 : Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – 334 с.
20. Киевская старина. – К. : Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1882. – Т. 1. – 262 с.
21. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – 740 с.
22. Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження) / В. М. Єрмолаєв. – Х., 2005. – 272 с.
23. Горобець В. М. Політична система та інституційна модель Української козацької держави / В. М. Горобець. – 800 с.
24. Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. / Л. Окіншевич ; під ред. М. П. Василенка. – К., 1929. – Ч. 1 : Генеральна Рада – 340 с.
25. Величко С. Літопис / С. Величко – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с.
26. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницький / Н. И. Костомаров. – Киев, 2004. – 843 с.
27. Оляничин Л. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року / Л. Оляничин // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – 450 с.
28. Загальна теорія держави права / за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – 584 с.

Стаття надійшла до редколегії 08.02.2013.

Єрмолаєв В. О некоторых спорных вопросах истории государства на Гетманщине времен Б. Хмельницкого

Статья освещает спорные вопросы истоков, опыта создания Казачьей республики в ходе Национально-освободительной войны 1648–1654 гг., способы формирования высших органов государственной власти, их взаимоотношения и степень участия народа в их формировании, системы методов и способов осуществления государственной власти на освобожденной территории.

Ключевые слова: Казачья республика, Гетьманщина, Б. Хмельницький, высшие органы государственной власти, Генеральная казачья рада, политическая автономия, независимое казачье государство, политическая система, форма правления, государственно-правовой режим, монархизм, авторитаризм.

Ermolaev V. On some controversial issues on the history of the state since the Hetmanate B. Khmelnytsky

The article deals with the origins of controversial issues, the experience of the Cossack republic in the National-War of 1648–1654, methods of forming the supreme bodies of state power and of their relationship and the degree of participation of the people in their formation, a system of methods and techniques of state power in the liberated territory.

Keywords: Cossack republic Getmanshina, Bohdan Khmelnytsky, the supreme bodies of state power, the General Cossack glad, political autonomy, independent Cossack state, the political system, form of government, public-legal regime, monarchism, authoritarianism.